

Дмитро Вирський

**КРЕМЕНЧУЧЧИНА:
КОРДОНИ
ПРЕДСТАВЛЕННЯ,
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА
ДЖЕРЕЛА¹**

Кордони – то власне універсальна цінність. Адже вони потрібні як тим, хто збирається їх захищати, так і тим, хто прагне їх подолати. Відтак, вдамося до окреслення кордонів самоочевидного для багатьох поняття – Кременчуччина.

* * *

Сам термін походить від назви міста Кременчук (нині – райцентр Полтавської обл.) і означає певний простір панування твореної в цьому осередку цивілізації. У науковий обіг термін “Кременчуччина” запроваджено, здається, з легкої руки краєзнавців 20-х рр. ХХ ст.², ентузіастів тогочасної політики коренізації-українізації. Перше його чітке територіальне визначення подав М.Ткаченко у своєму “Нарисі історії Кременчуччини до початку ХVІІІ ст.” (1929 р.). За ним “територія Кременчуччини містилася в південно-західній частині колишньої Полтавської губернії, а тепер увіходить до складу Кременчуцької округи У.С.Р.Р.”³ Але, вже там само, Ткаченко обмовився, що “безперечно, та територія, на яку поширювався економічний вплив Кременчуччини, була на багато більша проти зазначеної”. Як побачимо нижче, ближче до цього зауваження визначено географічні кордони Кременчуччини у даному дослідженні.

Коли згадуємо “простір”, не завжди йдеться про географію, але це, безперечно, перше, що спадає на думку. Відтак визначимося з географічними кордонами Кременчуччини. Вони для неї зовсім не самооче-

¹ Цей матеріал є журнальною версією вступного розділу до 2-го, виправленого та суттєво доповненого видання моєї монографії “Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р.” (1-е видання: К., 2004. – 436 с. – здійснене власним видавництвом Інституту історії України НАНУ із традиційно скромним накладом). Підготовлене до друку нове видання, на жаль, загальмувалося через затримку фінансування проекту.

² Див. наприклад: *Занфірова Н.* З побуту Кременчуччини (Село Куцеволовка)// Краєзнавство. – 1928. – №4; чи ось приклад російськомовної кальки: *Половой-Полянский К.* Вооруженная борьба с деникинцами на Верхнеднепровщине и Кременчугщине (Из воспоминаний)// Летопись Революции. – 1926. – № 5. – С. 86-101.

³ *Ткаченко М.* Нарис історії Кременчуччини до початку ХVІІІ ст.// Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн.24. – К., 1929. – С. 55.

видні, адже “природних” кордонів у цьому передпіллі Великого Степу фактично не існує.

Утім, Кременчуччина має свою природну вісь – річку Дніпро. Вона і виконує тут роль основного структуруючого чинника місцевої “цивілізації”. Притоки Дніпра задають головні напрями експансії останньої. Саме через це Правобережна Кременчуччина, де є лише одна велика дніпровська притока – річка Тясмин, суттєво поступається в темпах освоєння її лівобережній частині, де маємо потужні басейни Сули, Псла, Ворскли і меншого, але не такого вже непомітного Сухого Кагамлика (не слід ототожнювати сучасний неблизкучий стан цієї сильно зміненої людським втручанням річки з її первісним потенціалом). Отже, не дивно, що саме лівобережне місто спромоглося стати центром для цього краю⁴. (Завважу, що єдиний гідний конкурент Кременчука на Правобережжі – Крилів розташовувався якраз у гирлі Тясмину).

Дніпровська вісь зумовила й нерівномірність поширення впливу Кременчука в напрямках півночі та півдня. Адже, природно, що за течією великої ріки мандрувати легше, аніж проти. Відтак, грубо кажучи, Кременчуччина має форму, яка нагадує радше еліпс, ніж ідеальний шар. І основна боротьба за регіональну першість завжди точилася практично лише між північнішими центрами (крім уже згаданого Крилова, це передусім Городище-Градизьк та Чигирин-Діброва), на півдні (над Ворсклою та далі на Орель та Самару) конкуренцію Кременчуку складала більшою мірою “континентальні” (віддалені від дніпрового “узбережжя”) центри – Полтава та Кобеляки (утім, запорізький кошовий І.Сірко мав у середині 1670-х рр. плани зробити Келеберду центром своїх експансіоністських

⁴ Використовуване тут поняття “край” запозичене у Ф.Броделя (див. підрозділ “Підрозділи найпростіші, підрозділи найвищого порядку”, особливо пункт “Гама просторів” (с. 248-252) в: *Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.* – Т. 3. Час світу. – К., 1998). Бродель членував простір на *кантони* (саме місто-містечко та найближча околиця (бл.170 кв.км), яка здатна забезпечити його необхідною для простого відтворення сільськогосподарською продукцією); *краї* – терени “зчеплені містом, яке панувало над ними, ледь вивищуючись”, спираючись на певну “економічну цілість”, а ще більше на “культурну реальність”, яку він з себе представляв (прикладі розмірів краю Бродель наводить і в 1000 кв.км і в 3298 кв.км, і оскільки він же гадав, що чим слабше заселений край, тим ширші його кордони, це поняття цілком можливо застосовувати до Кременчуччини. В прийнятих мною кордонах вона займає близько 10 тис. кв.км, але половина цієї території припадає на майже незаселене Правобережжя (крім околиць Крилова, що також періодично знелюднювали), та й на Лівобережжі протягом всього цікавого нам періоду показники залюднення аж ніяк не сягали європейських стандартів); та *провінції* – простори (15-25 тис. кв.км) на кшталт Бургундії, які Бродель вважає справжніми “вітчизнами” для людини XV-XVIII ст. до сформування модерних націй. Для первісної Кременчуччини рівнем провінції було, зокрема, Київське воєводство Речі Посполитої. Завважу, що воно за територією вчетверо більше за верхню межу розміру, прийняту для “стандартної” провінції Броделя (у 1587 р. Київське воєводство простягається на 99.919 кв.км, а в 1632 р. навіть на 107.113 кв.км), що загалом підкріплює моє “нестандартне” визначення і розмірів Кременчуччини. Сучасним відповідником цієї ідентичності може бути визнана тожсамість Подніпров’я.

замірів у цьому “куті” та й у Переволочни, починаючи з кінця XVII і до середини XVIII ст., було кілька епізодів, коли вона була надзвичайно помітна на крайовому рівні).

Можливо, успіх Кременчука у змаганні з іншими “континентальними” столицями пояснюється якраз високою конкуренцією за цей титул саме у Надпсіллі, яке могло претендувати на “природну” зверхність і над єдиним містом на прилеглому Сухому Кагамлику. Адже поділений на досить потужні притоки (річки Хорол, Говтва та ін.) Псел давав можливість конкурувати за першість у своєму басейні й Гадячу, і Говтві, й Миргороду, і Хоролу, і (найпізніше) Сорочинцям.

Емансипація Кременчука від впливу Лубен (столиця Посулля) та Чигиринна (столиця Надтясминня) має, ймовірно, вже цілком антропоцентричне, пов’язане із людською діяльністю походження. Йдеться насамперед про падіння Лівобережної Вишневетчини (володінь кн. Яреми Вишневецького із центром у Лубнах) у результаті Козацької революції середини XVII ст. та руйнацію гетьманського Чигиринна турками 1678 р. і перетворення правобережної дніпрові смуги (із Надтясминням включно) на рукотворну пустелю за домовленостями між російським, польським та турецьким урядами.

Завершуючи цей гео- та акваполітичний огляд, варто зазначити, що вплив головних надрегіональних дніпрових “метрополій” (на горі Київ, у пониззях Запоріжжя, а згодом Катеринослава-Дніпропетровська) лишився в Кременчуці непохитним за будь-яких часів.

Отже, аби висловитись по можливості рельєфно, під *Кременчуччиною* на сторінках цієї книги мається на увазі регіон, який локалізується вздовж Дніпра, обмежений з лівого боку нижніми течіями Сули та Ворскли (а вряди-годи може сягати і гирла Орелі), з правого – нижньою течією Тясмина і районом навпроти гирла Ворскли. Якщо орієнтуватись на сучасні населені пункти, то це будуть лінії Жовнин, Вереміївка – Царичанка; Чигирин – Мишурич Ріг. Як бачимо, Кременчуччина складається з частин 4-х сучасних областей: 1) Полтавської, 2) Кіровоградської, 3) Черкаської 4) Дніпропетровської, або за районами: 1) Глобинський (а частково, можливо, і Семенівський), Кременчуцький, Козельщинський, Кобеляцький; 2) Світловодський, Онуфріївський (та частково Олександрійський); 3) Чигиринський (частково); 4) Верхньодніпровський (почасти) та Царичанський (також частково).

На цій території мешкає сьогодні близько 1 млн. чоловік, а, отже, до 2% населення України. У самому Кременчуці – 231 тис. жителів, тобто не менш чверті людності Кременчуччини. Зрозуміло, що ігнорування історичної спадщини такого розлогого краю веде до спотворення й сучасних візій історії України загалом.

Обрані для дослідження хронологічні кордони вимагатимуть значно коротших роз’яснень. Адже, хоча я і підтримую авторитетну гіпотезу історіографічного походження про першозаснування Кременчука за часів Вітовтового “прориву” у Великий Степ на рубежі XIV-XV століть,

але все ж волію розпочати свою працю від перших письмових згадок цього топоніму, а згодом міста. Вони ж належать саме до середини XVI ст. Та й з точки зору тягlosti та безперервності цивілізаційного розвитку – це цілком доречний рубіж. Відмова від членування кременчуцького часу за державною належністю (річпосполитський період, період державотворчих змагань Українського гетьманату, підросійський період) пов'язана, по-перше, з принциповим наголошенням на внутрішніх процесах розвитку місцевого соціуму, а, по-друге, з поглядом на весь означений часовий проміжок крізь призму генези феномена української Козаччини (гадаю, що на Кременчуччині вести мову про фактичне козацьке панування можна в набагато ширших хронологічних кордонах, аніж це прийнято щодо, скажімо, цілої Наддніпрянської України). У зв'язку з цим зауваженням постала і верхня межа дослідження – 1764 рік. Вона пов'язана з ліквідацією козацького ладу на більшій частині Кременчуччини, яку поглинула новоутворена Новоросійська губернія.

Методологічні кордони цього дослідження виглядають строкато та по-своєму еkleктично. Оскільки тут досить часто мова йде про представлення зовсім нового джерельного матеріалу, уникнути використання фундаментальних неопозитивістських технік було неможливо⁵. Практична відсутність структуралістських нарбок на ґрунті “кременчукознавства” схилила до заповнення цієї історіографічної лакуни, можливо коштом модних наразі деконструктивістських практик.

Великою кількістю інспіруючих ідей та моделей це дослідження завдячує працям французького історика, лідера т.зв. другого покоління “анналістів” – Фернана Броделя. Саме уявлення про Кременчуччину як про “історичний персонаж”, безперечно, надихалося передмовою до першого видання “Середземного моря та середземноморського світу за доби Филипа II” (1946 р.)⁶. Перекоаний, що справжня рецепція творчості Броделя на вітчизняному історичному матеріалі ще не відбулась, і броделівська програма досліджень має тут ще не вичерпані перспективи⁷.

З новітніших історіографічних практик, що прагнуть поєднання “досвідів із структурами, особистих взаємин із соціальними системами

⁵ Я цілком поділяю висловлену нещодавно тезу С.Леп'явка про те, що “українська історична наука повинна до кінця пройти етап накопичення і засвоєння критичного масиву фактів (нині у формі своєрідного “стихийного позитивізму”) і лише тоді буде у змозі повноцінно засвоювати будь-які нові методології” (див.: Леп'яво С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С.12).

⁶ Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. – Ч.1. – М., 2002. – С. 15-23.

⁷ Хоча досвід французької школи “Анналів” є чи не найкраще відомим “західним” методологічним продуктом (з якого є вже навіть навчальні посібники, див.: Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Адауров В. Французька історіографія XX століття. – Львів, 2001) помітних конкретно-історичних опрацювань українського історичного матеріалу за “взірцями”, запропонованими “анналістами”, я пригадати не можу.

або локального з глобальним”⁸, варто окремо згадати антропологічно забарвлені мікроісторію (та її національні клони – британську локальну історію та німецьку історію повсякденності) та т.зв. “історію знизу”. Вони надихнули на експерименти із зміною масштабу під час розгляду різноманітних подій та на увагу до досвідів людей з кола тих, кого часто окреслюють як “мовчазна більшість” або й до нетипових сторін натури “звичних” гравців на історичній арені.

Як досліднику, професійний досвід якого пов’язаний передусім із сюжетами інтелектуальної історії, близькими мені були також експерименти із нарративістичними техніками. І хоча я уникав особливо радикальних спроб у цьому дусі⁹, сподіваюсь, увага до літературних принад мого тексту припаде до смаку читачеві.

З-поміж сучасних практик вітчизняного історіописання глибокий вплив на дане дослідження справили методологічні пропозиції знаного знавця проблематики історії ранньомодерної України – Наталі Яковенко. Чимале значення для виконання цієї праці мали історіографічні ідеї І.Колесник і В.Кравченка, а також джерелознавчі поради-пропозиції В.Степанкова, Ю.Мицика, Л.Тимошенка, А.Пивовара та багатьох інших вітчизняних істориків.

* * *

Кременчуччина як об’єкт історіописання не може похвалитися багатотою історіографічною традицією. Власне, в обраних для цього дослідження межах, наукових праць взагалі не існує, але добре відомо, що відсутність представлення “цілого” зовсім не означає того самого щодо “часток” – окремих елементів. Розглянути, як народжувались, видозмінювались та задля яких ширших картин об’єднувались ці елементарні часточки історіописання, і є завданням даного нарису.

Принагідно зауважу, що українська академічна історіографія загалом формувалась великою мірою як регіональна історія (адже не мала класичної підпори у вигляді нації-держави). Відтак, пієтет до регіоналізму плекали чи не всі наукові осередки тогочасної України. З останньої третини ХІХ ст. міцний фундамент під регіональні дослідження (чи то під “земельний” напрям у вітчизняній історіографії) заклала провідна вітчизняна історіографічна школа київських істориків-документалістів з харизматичною постаттю В.Б.Антоновича на чолі¹⁰.

⁸ Див.: Нові перспективи історіописання/ За ред. П.Берка. – К., 2004. – С. 146.

⁹ Барвистий огляд таких експериментів див.: Берк П. Історія подій і відродження нарративу// Нові перспективи історіописання. – С. 344-363.

¹⁰ Докладний нарис становлення історичної регіоналістики в Україні див.: Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. – К., 2001; *ІІ ж.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003.

Не дивно, що й класична праця “віку історії”, присвячена Кременчуку, була написана учнем останнього – Федором Николайчиком^{*11}. Його “Город Кременчук” вийшов друком у столичному Санкт-Петербурзькому видавництві 1891 р. У частині, присвяченій козацькій добі, праця Николайчика ґрунтувалась майже винятково на джерелах, опублікованих школою Антоновича в монументальних серіях “Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России” та “Архив Юго-Западной России”.

З київськими істориками-документалістами пов’язаний також інший “класик” історіографії Кременчуччини – Олександр Лазаревський. Особливо значний внесок він зробив у дослідження надсульської Кременчуччини (див. його “Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII-XVIII вв.”¹²), різноманітна інформація з історії краю представлялась ним і в інших працях з його величезного творчого доробку.

Численні матеріали з історії Кременчуччини у XVIII ст. опрацював Олексій Андрієвський, діяльність якого так само пов’язана переважно з київським науковим осередком¹³. Утім, співпрацював він і з науковцями Катеринослава та Одеси, які в той час починають інтенсивно освоювати проблематику козацького Запорозжя (їх внесок особливо помітний у дослідженні тієї частини Кременчуччини, що згодом перебувала у складі Новоросії)¹⁴.

До згаданого “документалістського” доробку кінця XIX – початку XX ст. можна також віднести і працю трьох військових істориків (офіцерів російського Генерального Штабу) та видавців джерел XVIII ст. – Дмитра Масловського, Олександра Мишлаєвського та Олексія Байова. Щодо зусиль першого, то особливо слід відзначити видання ним численних матеріалів стосовно російсько-турецької війни 1735-1739 рр., творчість другого була, певною мірою, ще багатограннішою і торкалася різноманітних аспектів військової справи у XVIII ст., третій став автором класичної праці про російсько-турецьку війну 1735-1739 рр.

З “місцевих” історіографів-першопрохідників на згадку заслуговує хіба що крюківський священик Василь Никифоров, дослідник правобережної Кременчуччини, який у 1876-1878 рр. на шпальтах “Прибавлений к Херсонским епархиальным ведомостям” видав свої “Очерки

¹¹ Для Кобеляччини такою класичною працею стала робота протоієрея Миколи Пирського: *Пирский Н. Исторический очерк поселений Кобелякского уезда вообще и исторический и церковно-статистический очерк поселений Кобелякского уезда, расположенных по реке Ворскле в частности.* – Кобеляки, 1908.

¹² Див.: Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – Кн. XI. – К., 1896. – С. 34-203.

¹³ Див.: *Андреевский А.А. Материалы для истории южнорусского края в XVIII ст. (1715-1774).* – Одесса, 1886; *Його ж. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления.* – К., 1881-1886 (Вип. 1-10) та ін.

¹⁴ Особливу цінність для мене мали матеріали Феодосія Макаревського, див.: *Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия.* – Дн-ськ, 2000 (репринт з Катеринославського видання 1880 р.).

Александрійського уезда Херсонской губернии”. Згодом він першим звернувся і до сюжету Куруківської битви 1625 р. Його статтю про ті події опублікував славнозвісний в історії української історіографії часопис “Киевская Старина” (№4 за 1885 р.).

За проблематикою та методологією до українських істориків-документалістів близькі були і їх польські колеги. З них найбільше для пізнання історії Кременчуччини (переважно в період XVI-XVII ст.) зробили Олександр Яблоновський (видані ним 22-томні “Zrodla dziejowe” (1876-1910) та інші праці досьогодні користуються попитом у науковців) “ та Едвард Руліковський (автор гасел з історії Кременчуччини у 14-томному виданні “Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich... (1880-97)).

Результатом плідного синтезу польської та української історіографій стала праця В’ячеслава Липинського “Z dziejow Ukrainy” (Київ, 1912). Автор цієї “культової” праці українських істориків-державників дослідив на її сторінках історію конфлікту на Кременчуччині 1646-1648 рр. (між магнатами Потоцькими і Ю.Немиричем), представивши його як чи не найвиразніше локальне передвістя Хмельниччини.

Наступний крок в академічному опрацюванні історії Кременчука та його околиць був зроблений вже учнями найбільш відомого учня Антоновича – Михайла Грушевського. Мова про Миколу Ткаченка та Сергія Шамрая, які вже в Києві у “Записках історично-філологічного відділу ВУАН” у 1929 р. (кн. 24) видали свої праці: перший – про лівобережну Кременчуччину (з Крюковим) (“Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII ст.”¹⁵); другий – подав чимало матеріалів про її правобережну частину (“До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина й Лизаветщина”). Обидві роботи є класичними зразками вітчизняної неопозитивістської історіографії з її доскіпливим фактографізмом, але також і з униканням “історії-проблеми”.

Окремі аспекти історії Кременчуччини потрапляли в цей час у поле уваги Н.Полонської-Василенко, М.Тищенко, М.Слабченка та ін¹⁶. Можна сказати, що на цьому академічна традиція ґрунтовного, базованого на автентичних джерелах опрацювання історії Кременчуччини обривається

¹⁵ У творчих планах М.Ткаченка було продовжити свій нарис і на XVIII ст. (збереглися навіть начерки цієї праці), але він так і не був реалізований (окремі ж матеріали, зібрані для нового нарису, стали основою для окремої статті, див.: Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на Запорізьких землях у 1752 р.// Україна. – 1926. – Кн.2-3. – С. 146-159).

¹⁶ На жаль, неопублікованими лишилися такі твори як: Лазаревська Катерина. Генеральне слідство про маєтності Полтавського та Миргородського полків. 1729-1730 рр. (ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.8477) та підготовлені нею до друку 1932 р. матеріали обох слідств (Там само. – Спр.8475-8476) (українським є і її ж видання генерального слідства про маєтності Лубенського полку, цікавого тут як джерело відомостей про чигирин-дїбровську сотню, див.: Український архів/ видає Археографічна Комісія ВУАН. – Т.4. – К, 1931); Мандзюк Іван. Татар-

(не так було з опрацюванням сюжетів переважно з ХХ ст., але вони не є предметом цього історіографічного нарису).

Місцева, назвемо її краєзнавча, традиція, великою мірою наслідувала кращі зразки історіописання свого часу. Відтак, маємо “Историческое описание города Кременчуга с его уездом” кременчуцького читача Карамзіна та Бантиша-Каменського (видане під архаїчним псевдонімом “Подгородній старожил” у Кременчуці 1891 р.), “Историко-археологический очерк бывшего Пивогорского монастыря...” читача Антоновича священика Олександра Матченка (виданий в Кременчуці 1891 р.). Того ж року в Полтаві Василь Бучневич видав (на шпальтах “Полтавских губернских ведомостей” та окремою відбиткою (32 стор.)) нарис “Кременчуг и посад Крюков”. Його наукові вартості Николайчик оцінив невисоко, але визнавав корисність праці для популяризації знань про рідний край¹⁷.

Унікальні матеріали з історії місцевого краю в перші десятиліття ХХ ст. були зібрані та опрацьовані дослідниками, які гуртувалися навколо Полтавської та Катеринославської губернських архівних комісій. Утім, їх видання все ж дають найбільше інформації про вже посткозацькі – новоросійські та малоросійські періоди в історії Кременчуччини.

Певні здобутки мав і місцевий краєзнавчий рух 20-х рр. ХХ ст. Слід зазначити, що і він великою мірою був диригований зі шпальт “столичного” (республіканського) київського часопису “Краєзнавство”¹⁸. З-поміж “провінційних” здобутків варто відзначити якісне видання 2-го тому збірника “Полтавщина”, здійснене 1927 р. силами Полтавського державного музею ім. В.Г.Короленка (упорядники М.Філянський, Я.Риженко, загальна редакція М.Криворотченка). Безпосередньо цікавий тут розділ XI “Історичні часи на Полтавщині” підготував А.Козаченко. Варто заважити, що частина краєзнавчих праць цього періоду досі не опублікована¹⁹.

Після погрому 30-х рр. ХХ ст., який не обійшов жодного українського історичного осередку, академічний проект підготовки монументальної “Історії міст і сіл УРСР” на рубежі 60-х та 70-х рр. ХХ ст. дав нове дихання місцевому краєзнавству і на Кременчуччині. На жаль, він також зробив компіляцію, часто-густо навіть без посилання на джерела, стан-

ський напад у XVIII в. (стаття для журналу “Україна” написана близько 1929 р. – ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 17698).

¹⁷Николайчик Ф. [рец.] Бучневич В. Кременчуг и посад Крюков. Полтава 1891 г.// Киевская старина. – 1892. – №5. – С. 306-309.

¹⁸З ним зокрема були пов’язані кременчуцькі автори невеличкої історичної довідки про місто, див.: Молоків-Журський П.П., Нечаєв М.М., Рождественський С.М. Кременчук. – Кременчук, 1929.

¹⁹Див. наприклад: Бучневич В.Е. Полтавщина. Статті о населенных пунктах Кобелякского, Конградского, Полтавского уездов и о реках Полтавщины (1927 р., 96 арк. – зберігається в ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11512-11578); Бридун Тимофій. Місто Хорол та його повіт (143 арк., стор.38-48 відсутні – ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11510. (праця написана раніше, десь після 1914 р., але, здається, саме в цей час йшлося про її підготовку до видання); Новые Санжары, Кобелякского уезда (12 арк. – ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11698).

дартом для праць з місцевої історії (про відвертий плагіат та фіктивне співавторство, що так само розквітли буйним цвітом, багато писати, мабуть, не варто).

На творчість у стилі “ножиць та клею” укупі з популяризацією не кращого ґатунку грішили, зокрема, як колективна праця кременчучських краєзнавців “Нарис історії Кременчука” (Кременчук, 1995 р., де розділи про події до XIX ст. готував В.Юшко), так і (меншою мірою) праця знаного фахівця з історії революційного руху кінця XIX – початку XX ст., професора-кременчужанина Льва Євселевського “Історія Кременчуччини до XIX століття” (Кременчук, 1995).

Якщо характеризувати сучасний стан краєзнавчих досліджень на Кременчуччині поза межами Кременчука, то найкраще в означених географічних межах ведеться розробка тем, пов’язаних з Дніпропетровськом (як центром нинішньої області та колишньої губернії та історичної Новоросії). Безперечно, на цьому позначилась наявність тут великого університетського осередку (який, буває, дозволяє собі й підкорення столичних інституцій²⁰). Найбільш безвідраднa ситуація на кіровоградській частині Кременчуччини²¹. На Полтавщині новими наробками щодо цікавого тут періоду сьогодні хизуються хіба археологи²² та освітяни²³, хоча якісь поодинокі “пробудження” інтересу до місцевого минулого (хоча й переважно в історико-публіцистичній чи то пак міфологічно-легендарній формі) можна відзначити, скажімо, в Глобиному²⁴ (можливо, тут грає

²⁰Шойно один з таких “засланих козачків” подарував нову працю з локальної історії, див.: *Мицик Ю.А.* Царичанка козацька: До 400-ліття заснування Царичанки. – К., 2004. – 85 с. На “дніпропетровському” рівні ця праця, здається, суттєво вплинула на підготовку трохи ширшого краєзнавчого посібника, див.: *Світленко С.І., Білокінь А.М.* Приорілля: історико-краєзнавчі нариси: Навч. посіб./ За заг. ред. проф. М.М.Дроня. – Дн-ськ, 2004.

²¹Щоправда, шойно дочекалася друку нова “обласна” візитівка: *Кузик Б.М., Білошапка В.В.* Кіровоградщина: історія та сучасність центру України. В 2 тт. – Дн-ськ, 2005. Видання багато ілюстроване, але текст украй примітивний.

²²*Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракова І.В., Тітков О.В.* Старожитності Кременчука. Археологічні пам’ятки території та округи міста. – Полтава-Кременчук, 2004; *Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Артем’єв А.В., Маєвська С.В.* Старожитності околиць Комсомольська. – Полтава, 2005; *Супруненко О.Б., Маєвська С.В., Артем’єв А.В., Горбенко С.О.* Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошиного у пониззі Псла. – К.-Полтава, 2006.

²³*Білоусько О.А., Мокляк В.О.* Нова історія Полтавщини. Друга половина XVI – друга половина XVIII століття: Пробний підручник для 8 класу. – Полтава, 2003; *Білоусько О.А., Супруненко О.Б., Мироненко К.М.* Середньовічна історія Полтавщини. V – I половина XVI століття: Підручник для 7 кл. – Полтава, 2004.

²⁴*Сорокопуд І.О.* Глобине: від хутора до міста. – Глобине, 2003 (праця ця, щоправда, створена не істориком і має більше спільного з панеґричним, аніж історіографічним жанром). Див. також праці цього автора про селища Погреби та Пузикове: *Сорокопуд І.* Погреби: вчора, сьогодні, завтра: Історично-публіцистичний нарис. – Глобине, 1997; *Його ж.* Пузикове реформується: Історично-публіцистичний нарис. – Глобине, 1998.

роль статус райцентру), Біликах²⁵, Бугаївці²⁶ та Комсомольську (який, здається, претендує на багату Келебердянську спадщину). Окремо слід згадати доволі цікаві миргородські краєзнавчі розвідки Л.Розсохи²⁷.

На Черкащині сам історичний гетьманський Чигирин з Суботовим у купі хіба з Мотронинським монастирем, здається, ще міцно затуляють іншу історичну Чигиринщину. Утім, щойно побачив світ навчальний посібник з її історії В.Лазуренка²⁸. З іншого “черкаського” краєзнавчого доробку на особливу увагу заслуговують праці Ю.Мариновського²⁹.

Насамкінець зауважу, що це дослідження було б куди менш цікавим та інформативним без величезного комплексу спеціальної фахової (і не лише історичної) літератури, яка загалом не мала на увазі представлення минулого Кременчуччини у цілісному вигляді. Багатогранність і “несподівана корисність” почерпнутих звідти фактів дозволяє цілком оптимістично оцінювати перспективи подальших кременчукознавчих досліджень на засадах розширення їх компаративістичних обріїв.

* * *

Традиційний для професійного історика заклик “До джерел!” у випадку даного дослідження має додаткову вагу, оскільки, як було зазначено в попередньому історіографічному нарисі, досі існують величезні “білі плями” у представленні минулого Кременчуччини як за просторовою, так і хронологічною шкалою виміру. Особливо тут не пощастило XVIII ст., хоча за багатством та рівнем збереження джерельних комплексів воно значно вирає на тлі попередніх XVI та XVII століть.

Безумовно, тут багато важить та обставина, що класичний український історичний “гранд-наратив” так і не був ніколи доведений до останнього вікового відтинку раннього модерну (М.Грушевський, як добре відомо, в монументальній “Історії України-Руси” зупинився на 1658 р.). Досить численні принагідні опрацювання окремих тем та проблем, пов’язаних із XVIII ст., не можуть вважатися справді адекватною заміною. Відтак, саме під час роботи з джерелами, що походили з цього століття, мені найчастіше доводилось відчувати себе джерелознав-

²⁵Лата А. Т. Білики: історичне минуле в документах, спогадах і художніх творах: Історичне дослідження. – К., 2002 (вже 4-е доповнене і доопрацьоване видання).

²⁶Ткаченко П. А. Село моє: (Сторінки з історії села Бугаївки на Полтавщині). – Глобине, 2001.

²⁷Розсоха Л. Миргородська старовина. Дослідження. Статті. Нариси. Розвідки. – Кобеляки, 2002. Щойно вийшла друком й нова її праця: Розсоха Л. О. Грузини в Україні. Шляхами Давида Гурамішвілі. – Миргород, 2005.

²⁸Лазуренко В. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). – Черкаси, 2004.

²⁹Мариновський Ю. Ю. З історії села Жовнине в XVI-XVIII ст. // Укр. істор. журн. – 1987. – №7. – С.114-120; Його ж. Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року. – Черкаси, 1997. – Кн. I.

цем-першопрохідцем (чи то першочитачем), аніж досвідченим історіографом.

Основні джерельні знахідки походять з фондів Центрального державного історичного архіву в м.Київ (ЦДІАУК) та Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського (ІР НБУВ), хоча окремі документи мені пощастило знайти й у Головному архіві актів давніх у Варшаві (AGAD – Archiwum Główny Aktów Dawnych w Warszawie). Це, зокрема, свідчення про похід козаків (у т.ч. кременчужан) 1653 р. на Мозирщину, привілей Кременчуку короля Яна-Казимира 1659 р., привілей-надання на Кременчуцьке староство від короля Яна III Собеського 1689 р. та деякі картографічні матеріали XVIII ст. про Надтясминське прикордоння. З матеріалами люстрації Київського воєводства 1631 р. (архів Сангушків) та окремими іншими джерелами мені довелося ознайомитися в Кракові (Archiwum Państwowe w Krakowie).

Цікавими стали також матеріали бібліотеки Оссолінських (листування фельдмаршала Мініха та інших російських чинів з їх польськими колегами з приводу конфліктів на прикордонні напередодні та в період російсько-турецької війни 1735-1739 рр. – рукопис №2684/II). З ними я ознайомився за посередництвом мікрофільмів, котрі зберігаються в Національній бібліотеці (Biblioteka Narodowa) у Варшаві (mf №26613).

У ЦДІАУК найбільше матеріалів для цього дослідження було почерпнуто з фондів 51 (Генеральна військова канцелярія), 59 (Київське губернське правління), 102 (Миргородська полкова канцелярія), 103 (Миргородський полковий суд) та 127 (Київська духовна консисторія). Окремі документи походять також з фондів 52 (Генеральна скарбова канцелярія), 55 (Канцелярія міністерського правління), 56 (Генеральний військовий суд), 57 (Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр.), 64 (Сотенні канцелярії Лівобережної України), 229 (Кіш Нової Запорізької Січі), 269 (Канцелярія гетьмана К.Розумовського), 1104 (Київська гарнізонна канцелярія), 1501 (Похідна Генеральна військова канцелярія), 1632 (Комісія економії), 131 (Києво-Слупський Пустинно-Миколаївський чоловічий монастир). Зауважу, що опрацьовані мною фонди та окремі документи становлять (особливо щодо XVIII ст.) хіба верхівку того “айсберга” джерел, що можуть бути ще залучені до подібних досліджень.

В ІР НБУВ опрацьовувались матеріали фонду I (збірка О.Лазаревського); фонду II: виписки (із збірки Історичної Секції Історично-Археографічного інституту УАН) з матеріалів Белгородського столу за 1660-1667 рр. (спр.15401-15424) та Розрядного приказу різних столів за 1662 р. (спр.15544), збірки полковника Іллі Новицького (№1 – спр.13960-14039 за 1680-1697 рр., №2 – спр.14040-14171 за 1670-1696 рр., №3 – спр.14172-14288 за 1679-1696 рр., №4 – спр.14289-14460 за 1679-1697 рр., №5 – спр.14462-14664 за 1679-1697 рр., №6 – спр.14664-14816 за 1680-1699 рр., а також спр.14500-14599); фондів X (ВУАН) та 113 (робочі нотатки М.Ткаченка) тощо.

Невелика кількість архівних матеріалів походить з Державного архіву Дніпропетровської області (ДАДО). Перважно вони стосуються окреслення долі деяких “героїв” вже поза 1764 р., у “новоросійський” період місцевої історії.

Зрозуміло, що велику кількість матеріалів досліджено за вже видрукованими джерелами, значна частина з яких ніколи не залучалася до праць з історії Кременчуччини. Причому спростовано чимало викривлень у тлумаченні деяких таких джерел, що траплялися у творах, які належать до попередньої історіографічної традиції.

Окремі джерельні знахідки я порахував можливим подати в Додатках до згадуваної монографії. Вони хіба почасти можуть замінити хрестоматію з історії Кременчуччини, проект видання якої мені не вдалося реалізувати із незалежних від окремого дослідника обставин. На відміну від першого видання цієї монографії, тут я маю змогу опублікувати й ілюстративні матеріали, що є у моєму розпорядженні.